

Leszek Bednarczuk

Akademia Polonijna w Częstochowie

Wojenne i powojenne losy językoznawców wileńskich

W swej ostatniej pracy *Językoznawstwo polskie na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w latach 1919–2009* (Poznań 2011) Profesor Zygmunt Zagórski dociekliwie omówił wkład poznańskiego środowiska naukowego w teorię i metodologię badań lingwistycznych. Dodać do tego trzeba, że językoznawcy poznańscy złożyli największą daninę krwi w czasie ostatniej wojny z powodu swych przedwojennych badań nad językiem polskim swej ziemi. Wystarczy przypomnieć zamordowanych przez Niemców profesorów Edwarda Klicha, Piotra Gołęba, Adama Tomaszewskiego czy wojenną poniewierkę dyrektora Instytutu Zachodniego, profesora Mikołaja Rudnickiego i doktora Ludwika Zabrockiego, na których Niemcy wydali na piśmie wyroki śmierci (ustna informacja od syna, prof. Władysława Zabrockiego).

Nieco lepiej los się obszedł z językoznawcami wileńskim, których grono zapewne zasiliby urodzony 16 sierpnia 1926 roku w Wilnie Zygmunt Zagórski, gdyby nie wojna i okupacja. Od roku 1939 przyszedł językoznawca przebywał w położonym na skraju Puszczy Rudnickiej miasteczku Rudziszki, gdzie w 1942 roku jako 16-latek wstąpił do konspiracyjnej Armii Krajowej, a od wiosny 1944 walczył pod pseudonimem „Roch” w VII Brygadzie Partyzantów Polskich AK pod komendą swojego przyszłego przyjaciela z Poznania por. Wilhelma Tupikowskiego, notabene kolegi gimnazjalnego profesora Wacława Cimochońskiego.

Ważną rolę w konspiracji pełnił również inny językoznawca wileński – Czesław Kudzinowski, którego droga na Uniwersytet Poznański prowadziła, podobnie jak droga Zygmunta Zagórskiego, przez „podwały” NKWD i łagry stalinowskie. Ale językoznawcy wileńscy w większości przeżyli kolejne okupacje (sowiecka, litewska, druga sowiecka, niemiecka, trzecia sowiecka), nie

licząc utraty często już ukończonych prac, bibliotek i pobytów w więzieniach sowieckich. Naturalną śmiercią zmarł jedynie profesor Olgierd Chomiński (w 1943 roku). Zginęli natomiast inni profesorzy Uniwersytetu Stefana Bato-rego, m.in. rozstrzelany przez Niemców jako zakładnik w 1943 roku światowej sławy profesor medycyny Kazimierz Pelczar. Ostatni rektor USB, profesor Stefan Ehrenkreutz, badacz statutów litewskich, został zamęczony przez NKWD w więzieniu na Łukiszkach w 1945 roku. Docent historii literatury polskiej Stanisław Cywiński zmarł w sowieckim więzieniu w Kirowie (Wiatce) w 1941 roku. Profesor Kazimierz Tadeusz Kolbuszewski zginął w Majdanku w 1943 roku. Kilku profesorów i docentów USB oddało swe życie w Katyniu i innych sowieckich miejscach kaźni.

Olgierd Chomiński (1884–1943). Urodził się w 1884 roku w miejscowości Błogosławieństwo (lit. Plokščiai) koło Kretyngi na Żmudzi. Do gimnazjum uczęszczał w Szawlach, a następnie w Charkowie (1896–1904). Studia uniwersyteckie odbywał w Warszawie, Lwowie oraz Krakowie (1904–1911), gdzie uzyskał doktorat w 1912 roku na podstawie rozprawy *Dialekty polskie okolic Rymanowa*, po czym podjął pracę w gimnazjum w Radomiu. W 1920 wstąpił ochotniczo do wojska, walcząc w kampanii bolszewickiej w pułku artylerii polowej. W roku tym został powołany na członka Komisji Językowej PAU w Krakowie, a Rada Wydziału Humanistycznego USB w Wilnie podjęła jesienią 1921 uchwałę, „na mocy której zostało doktorowi Olgierdowi Chomińskiemu powierzone zastępstwo katedry filologii słowiańskiej na rok akademicki 1922/1923 w pełnym wymiarze obowiązków nauczycielskich”. Równocześnie prowadził badania nad dialektami polskimi między Sanem a Wisłokiem oraz nad polszczyzną wileńską. W 1929 roku powierzone mu zostało zastępstwo na (nieobsadzonej) Katedrze Języka Polskiego, którą kierował do momentu rozwiązania USB przez władze Republiki Litewskiej w grudniu 1939. Zmarł w Wilnie w 1943 roku i został prawdopodobnie pochowany na cmentarzu na Rossie, ale miejsca jego grobu nie udało się dotychczas odnaleźć.

Badania nad obszarem języka litewskiego w państwie polskim prowadził Chomiński od końca lat dwudziestych (1927). Ich rezultatem była wydana w 1939 nakładem PAU *Mapa obszaru językowego litewskiego w Rzeczypospolitej Polskiej* w skali 1 : 300 000, nieukończona zaś materiałowa część pracy zawierała dane na temat języka litewskiego. Przez kilkanaście lat profesor gromadził ten materiał w bezpośrednim kontakcie z ludnością i odbył szereg wędrówek po wszach badanego terenu, od Brasławia aż po Grodno i okolice Sejn i Puńska na Suwalszczyźnie. Oprócz zbierania informacji na miejscu u ludności korzystał również z danych statystycznych dostarczonych przez urzędy gminne i parafialne, nauczycielstwo szkół powszechnych i osoby prywatne, udostępniane zarówno ustnie, jak i za pośrednictwem kwestionariuszy

i korespondencji. Zebrany materiał ułożony został według obszarów językowych – zwarte (święciański, orański, sejneński), mieszane i wyspy językowe (opeska, gierwiacka, dziewieniska, łązduńka, wieś Zasiecie koło Zdzięciola), znikające resztki w pow. wileńsko-trockim. Do tego doszli litewskojęzyczni mieszkańcy Wilna (ok. 2 tysiące), co dało w sumie ok. 105 tysięcy osób mówiących po litewsku w ówczesnej Polsce. Ocalały rękopis rodzina przekazała w 1947 roku PAU, której prezes, profesor Kazimierz Nitsch, zlecił profesorowi Janowi Safarewiczowi przygotowanie pracy do druku, jednak likwidacja PAU w 1951 roku i warunki polityczne uniemożliwiły publikację pracy, która ukazała się dopiero w 2010 roku¹.

Jan Otrębski (1887–1971) wszedł do językoznawstwa jako indoeuropeista i światowej klasy lituanista (monografia gwary miasteczka Twerecz w pow. święciańskim, gramatyka języka litewskiego). Publikował prace na temat litewskich nazw miejscowych, wodnych i wspólnoty bałtosłowiańskiej oraz szereg artykułów z zakresu językoznawstwa indoeuropejskiego, słowiańskiego i na temat języka polskiego. Z Janem Safarewiczem wydał *Gramatykę historyczną języka łacińskiego* (1937). Był członkiem Litewskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie, a w styczniu 1940 roku podjął pracę na Uniwersytecie Litewskim w Wilnie, gdzie wykładał do roku 1945 m.in. gramatykę historyczną języka polskiego. Zajmował się również publicystyką naukową w wydawanej przy udziale Józefa Mackiewicza „Gazecie Codziennej”, m.in. wziął udział w dyskusji nad litewską i polską nazwą Wileńszczyzny.

Jak zauważa w swej pracy doktorskiej Magdalena Gawrońska-Garstka,

Po przyłączeniu Wilna i części Wileńszczyzny do Litwy (10 X 1939) rozwinęła się w ówczesnej prasie dyskusja na temat nazwy *Vilniaus kraštas* – *Ziemia Wileńska*, do której włączył się prof. Jan Otrębski [...] Według redaktora dziennika „Vilniaus Balsas” zjawiała się ona w wileńskiej prasie dopiero wtedy, gdy władze polskie zabroniły używania nazwy *Litwa Wschodnia*. Jest to więc nazwa w sztuczny sposób podkreślająca odrębność kraju, przeszkadzająca zjednoczeniu się z państwem litewskim. Redaktor „Vilniaus Balsas” postulował, aby zamiast *Ziemia Wileńska* wprowadzić nazwę *Litwa Wschodnia* [*Rytų Lietuva*]. J. Otrębski przypomina w swym artykule, iż za nazwą *Ziemia Wileńska* jest prof. Balčikonis, który uważa, że nazwa ta nie jest sztuczna i weszła w użycie w zjednoczeniu się ziemi wileńskiej z całą Litwą. Profesor Otrębski staje w tym sporze po stronie Balčikonisa, dodając, iż nazwa ta posiada zabarwienie uczuciowe: *Ziemia Wileńska* – ziemia, której ośrodkiem i symbolem jest Wilno. Językoznawca objaśnia, że litewskie wyrażenie *Vilniaus kraštas* tłumaczy się po polsku jako *Ziemia Wileńska* a nie *Kraj*

¹ O. Chomiński, *Obszar językowy litewski w państwie polskim 1927–1933* (opracował i do druku podał Leszek Bednarczuk), „Acta Baltico-Slavica” 2010, 34, s. 197–261.

Wileński, co jest wyrazem czysto polskim, lecz na oznaczenie ziemi bywa używany wtedy, gdy trzeba wyrazić przeciwieństwo: mówimy więc o obcym kraju i o naszym kraju. Natomiast *ziemia* pod tym względem jest wyrazem obojętnym. O jaką ziemię chodzi, wyraża dodany przymiotnik *wileńska*².

Kiedy jesienią 1945 Profesor objął Katedrę Filologii Bałtyckiej UAM, pojawiły się zarzuty wobec jego postawy w czasie wojny, na które odpowiedział, że wykładał „filologię polską i inne przedmioty językoznawcze w radzieckim uniwersytecie w Wilnie”, a w szkicu autobiograficznym wyjaśnił: „Za swoje zadanie uważałem łagodzić tarcie między Polakami a Litwinami, a w szczególności stwierdzać czynem, że nie wszyscy Polacy są wrogami Litwinów”³. Jedno nie ulega wątpliwości, trzynomowa *Gramatyka języka litewskiego* (1956–1965) jest najlepszą gramatyką historyczno-porównawczą tego języka, jaką dotychczas napisano.

Erwin Koschmieder (1896–1977). Z pochodzenia Ślązak, profesor USB w latach 1931–1939; światowej sławy slawista, twórca teorii aspektu słowiańskiego. Jak wspomina rotmistrz Zygmunt Augustowski:

Przed wojną Koschmieder wykładał w Wilnie na Uniwersytecie Stefana Bato-rego, był znany i lubiany, ceniony i towarzyski, utrzymywał szerokie stosunki, przyjaźnił się nawet z rodzicami Zygmunta. Profesor znikł z wileńskiego horyzontu w marcu lub kwietniu 1939 r., kiedy polska Dwójka wykryła, że jest szpiegiem niemieckim. Uciekł do jednego z krajów bałtyckich, a stamtąd do Niemiec. Od maja przez radio Wrocław nadawał polakożercze audycje propagandowe⁴.

Po wojnie Profesor Koschmieder utrzymywał kontakty z językoznawcami polskimi. Był nawet w Polsce jako członek oficjalnej delegacji niemieckiej podczas konferencji w 100-lecie śmierci Adama Mickiewicza w 1955 roku.

Halina Turska (1901–1979). Ukończyła studia polonistyczno-slawistyczne na USB (Zdziechowski, Chomiński, Otrębski; 1924 asystentura, 1929 doktorat – *Język Jana Chodźki*). Publikowała odkrywcze prace o polszczyźnie wileńskiej, a w 1939 roku złożyła do druku dzieło *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, z którego ocalała tylko część korekty⁵. Podczas okupacji działała w komórce legalizacyjnej AK. Od roku 1946 kierowała Ka-

² M. Gawrońska-Garstka, *Jan Szczepan Otrębski: życie i dzieło (1889–1971)*, maszynopis pracy doktorskiej, UAM, t. 1–2, Poznań 2005, s. 80–81.

³ Ibidem, s. 92–93.

⁴ J.Z. Szyleko, *Lepsza strona czasu*, Londyn 1992, s. 34–54.

⁵ Reedycja w *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław 1982, s. 1–121.

tedrą Filologii Polskiej UMK w Toruniu, pracując m.in. nad *Słownikiem języka Adama Mickiewicza* oraz nad kontaktami polsko-litewsko-białoruskimi i językiem dokumentów WKL.

Józef Trypućko (1910–1982). W latach 1929–1934 studiował polonistykę i slawistykę na USB, w czasie asystentury wyjechał na lektorat języka polskiego do Helsinek. Po wojnie został profesorem slawistyki w Uppsali. Zajmował się językiem Adama Mickiewicza i wydał monumentalną pracę *Język Władysława Syrokomli. Przyczynek do dziejów polskiego języka literackiego w wieku XIX* (t. 1–2, 1955–1957).

Czesław Kudzinowski (1908–1988). Po ukończeniu studiów indoeuropeistycznych pod kierunkiem profesora Otrębskiego przebywał na stypendium w Helsinkach i w Budapeszcie, gdzie uzyskał w 1939 roku doktorat z hungarystyki. W czasie okupacji uczestniczył w tajnym nauczaniu na USB oraz działał w konspiracji AK (komórka legalizacji). W latach 1944–1946 przebywał w łagrach sowieckich, a po powrocie do Wilna został przerzucony nielegalnie do Polski. Pracował najpierw na UŁ, następnie, od roku 1948 w Poznaniu, gdzie z profesorami Stanisławem Kotem i Janem Otrębskim wydał przechowywany w British Museum rękopis XVII-wiecznej Biblii litewskiej Bogusława Chylińskiego (1958), a także opracował do niej indeks (1964). Podobny indeks-słownik przygotował do *Postylli* Mikołaja Daukszy (1977). Napisał obszerny słownik fińsko-polski (t. 1–2, 1988) oraz gramatykę tego języka (1983), a pozostawiony w rękopisie opis i słownik (rodzinnej) gwary okolic Knyszyna wydała Dorota Rembiszewska (2007).

Wacław Cimochowski (1912–1982). Filolog klasyczny, uczeń profesora Otrębskiego, stypendysta FKN na uniwersytecie w Wiedniu, gdzie słuchał wykładów N. Trubeckiego, a pod kierunkiem N. Jokla zajął się językiem albańskim. Pod okupacją tajne nauczanie i konspiracja. Uniknął aresztowania dzięki znajomości języka niemieckiego. Jesienią 1944 roku został zatrzymany przez NKWD, wysłany w głąb Rosji dostał się do LWP; w Lublinie ukończył szkołę oficerską w 1945 roku. Pracował w PUR, skąd przeszedł na UAM. Rękopis rozprawy doktorskiej o dialekcie Dushmani w czasie zawieruchy wojennej ocalała matka, a praca ukazała się w wersji francuskiej w roku 1951. Był sekretarzem redakcji „Lingua Posnaniensis”. Od 1955 doc./prof. UMK i WSP w Gdańsku. Pośmiertnie wyszły jego *Studia albanica* (2001).

Antoni Szantyr (1910–1973). Potomek posła Sejmu Wielkiego, latynista, w 1937 roku uzyskał roczne stypendium na wyjazd do Niemiec, skąd przyjechał z żoną i córką do Wilna. W 1938 uzyskał doktorat, a wiosną roku 1941 wyjechał z rodziną do Niemiec, gdzie w Monachium współredagował *Thesaurus linguae latinae* i przygotował piąte wydanie *Lateinische Syntax und Stilistik* (1965), w którym powoływał się na prace uczonych polskich. Do końca życia

czuł się Polakiem. Na kilka miesięcy przed śmiercią przyjechał do Krakowa na zjazd uczonych polskich za granicą, gdzie spotkał się z profesorami Stefanem Oświęcimskim, Janem Safarewiczem i niżej podpisanym oraz wygłosił odczyt w Katedrze Filologii Klasycznej UJ.

Zofia Abramowiczówna (1906–1988), córka Ludwika, działacza niepodległościowego. W latach 1924–1931 studiowała filologię klasyczną, doktorat uzyskała w 1937 roku za pracę o Homerze. Pod okupacją brała udział w tajnym nauczaniu, późniejsza zakładniczka w obozie koncentracyjnym w Prowieniszkach. Po roku 1945 związana z UMK, badaczka i tłumaczka literatury greckiej, autorka monumentalnego *Słownika grecko-polskiego* (t. 1–4, 1958–1965).

Stefan Oświęcimski (1906–1990). Studia na filologii klasycznej USB, magisterium w roku 1936. Przeżył powstanie warszawskie, a w 1945 roku podjął pracę w Katedrze Filologii Klasycznej UJ; od 1957 profesor UŁ. Zajmował się greckim pismem linearnym „B”, dokonał tłumaczenia na język polski dzieł Mikołaja Kopernika.

Danuta Turkowska (1924–), córka Tadeusza, badacza książki i drukarstwa w Wilnie; brat Jerzy zginął w czasie rozbrajania policjanta litewskiego w walkach o Wilno w 1944 roku. W czasie okupacji uczęszczała na komplety uniwersyteckie u profesora Jana Oki. Od roku 1945 przebywa w Krakowie, filologia klasyczna i romańska na UJ; od 1953 w pracowni *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce*; habilitacja i inne prace o języku łacińskim dzieł Jana Długosza; brała udział w reedycji jego *Annales* (t. 1–14).

Anatol Mirowicz (1903–1996), germanista, od 1936 roku asystent, autor pracy o aspekcie w języku gockim, od roku 1945 UMK, od 1951 UW. Po wojnie zajmował się językoznawstwem ogólnym i rosyjskim (gramatyka naukowa), redaktor *Wielkiego słownika rosyjsko-polskiego*.

Poza USB w przedwojennym Wilnie pracowali językoznawcy:

Max Weinreich (1894–1969), twórca Żydowskiego Instytutu Badawczego (JIWO) w Wilnie, autor pracy *Le Yiddish comme objet de la linguistique générale* (1937). W sierpniu 1939 roku wyjechał na Kongres Językoznawczy do Brukseli, a stamtąd przez Francję do USA, dokąd ściągnął w 1941 syna Uriela (1926–1967), autora słynnej pracy *Languages in contact* (1953).

Stanisław Stankiewicz (1907–1980), białorusenista, uzyskał doktorat na USB za pracę *Pierwiastki białoruskie w polskiej poezji romantycznej* (1936); działacz białoruski, w latach 1941–1943 starosta Borysowa, od 1944 na Zachodzie (publicystyka, polityka).

Tematykę z pogranicza językoznawstwa podejmował etnograf prof. **Kazimierz Moszyński**, autor opracowań *Stosunki narodowościowe w Wileńskim* (1918) i *Kultura ludowa Słowian* (t. 1–2, 1929–1939), oraz historycy literatury

USB: prof. **Konrad Górski**, autor raportu o stosunkach polsko-litewskich *Divide et impera* (1944), po wojnie na UMK (tekstologia staropolska, język Adama Mickiewicza); prof. **Maria Renata Mayenowa**, po wojnie UW, IBL (teoria tekstu, poetyka); dr **Maria Aleksandra Rzeuska** (stylistyka); prof. **Czesław Zgorzelski**, w konspiracji BIP AK, współpracownik majora Kalenkiewicza. Dnia 24 sierpnia 1944 roku ocalał z oblawy sowieckiej w Surkontach, a po śmierci majora pochował w nocy jego ciało. Przez kilka miesięcy był więźniem NKWD w Grodnie. Po wojnie został profesorem historii literatury polskiej na KUL. Wspomnienia z okresu wileńskiego i okupacji przedstawił w tomie *Przywołane z pamięci* (1996).

Na szczególne wspomnienie zasługuje **Józef Bujnowski**, rodem spod Braśławia, harcerz, polonista, poeta, doktorant profesora Kridla, uczestnik kampanii 1939 roku, wydawca prasy konspiracyjnej, adiutant komendanta miasta, wiosną 1941 aresztowany przez NKWD, od roku 1942 w armii gen. Andersa (Monte Cassino), po wojnie profesor Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie (PUNO) w Londynie, autor licznych prac naukowych i 13 tomów poezji. Na wieść o rozbrojeniu w lipcu 1944 roku Armii Krajowej napisał wiersz celnie oddający sytuację, w jakiej znalazł się wówczas Zygmunt Zagórski i jego towarzysze broni:

Wilno w walce

Przykładano im lufy Browninga
tym do boju rwącym się malcom
by sprzedali się armii Berlinga,
aby WILNO ostygło w walce.

Zakuwano w kajdany chłopców
i strzelano w ustroniach lasów –
i grzebano ich młodość w kopcach
i grzebano na wieczne czasy.

Lecz po nocach budziły Mauzery
na pościeli bezsennych katów,
zamykały życia ich zera,
a na kopcach wschodziły kwiaty.

Biorąc pomstę za dom i Ojczyznę
w partyzanckie szli boje malcy –
WILNO krwią partyzancką żyzne
WILNO w chwale – w bohaterstwie i w walce.

(*Wileńszczyzna*, Rzym 1946, s. 106)

Leszek Bednarczuk

War and Postwar Fortunes of Linguists from Wilno

The author focuses, after brief outline of wartime highlights in the life of Professor Zygmunt Zagórski, on short biographical notes of prewar linguists from Wilno, who after the war moved to various research centres in Poland and abroad: Olgierd Chomiński, Jan Otrębski, Erwin Koschmieder, Halina Turska, Józef Trypućko, Czesław Kudzinowski, Waław Cimoehowski, Antoni Szantyr, Zofia Abramowiczówna, Stefan Oświęcimski, Danuta Turkowski, Anatol Mirowicz, Max Weinreich, Stanisław Stankiewicz. Additionally, there are discussions of several scientists who approached linguistics in their research: Kazimierz Moszyński, Konrad Górski, Maria Renata Mayenowa, Maria Aleksandra Rzeuska, Czesław Zgorzelski, Józef Bujnowski. The article concludes with an reprint of a poem by Józef Bujnowski, written on hearing the news of disarmament of the Armia Krajowa resistance army.

KEYWORDS: Wilno University, linguists from Wilno, second world war, lives of scientists.

prof. dr hab. Leszek Bednarczuk – Katedra Edukacji Językowej, Instytut Języków, Literatury i Kultury Akademii Polonijnej w Częstochowie; zainteresowania badawcze: językoznawstwo porównawcze.